

S.F.ABDULLAYEVA

AMEA A.Bakıxanov ad.Tarix institutunun doktorantı

e-mail: Sabdullayeva@ hotmail.com

HÜLAKÜLƏR DÖVLƏTİNİN PARÇALANMASI VƏ SÜQUTU İRANIN KEMBRIC TARIXI ƏSASINDA

Açar sözlər: *Hülakülər, monqol, Kembric tarixi, dövr, dövlət, tayfa, sərhəd, ərazi*

Ключевые слова: *Хулагуиды, монголы, период, наместники, Чобаниды, государство, род, Кембриджская история, граница, территория*

Key words: *Hulaguids, mongols, period, state, governors, clan, border, area*

Hülakü xanın (1258-1265) Yaxın Şərq ölkələrində yaratmış olduğu imperiyanın tərkibinə Azərbaycandan başqa İraqi – Ərəb, İraqi – Əcəm, Kerman, Gürcüstan, Kiçik Asiya (Rum), Kürdüstan, Fars, Xuzistan, Xorasan və bir sıra digər vilayətlər daxil idi.(1.) Hülakülər imperiyası çox keçmədən feodal zadəganları arasında gedən mübarizənin meydanına çevrilir. Hülakü xanın ölümündən sonra köçəri feodallar, maliyyə məmurları arasında daxili çəkişmələr başlanır və getdikcə güclənirdi. İranın Kembric tarixinin məlumatlarına görə, Hülakülər dövlətinin yarandığı ilk vaxtlardan köçəri feodallar arasında bəzi mənafe ümumiliyi mövcud idi. (2) Lakin sonralar – Abaqa xanın (1265-1282) hakimiyyətinin sonlarında, şahzadələrin və əmirlərin bir hissəsi onlara tapşırılan ərazidə öz mövqelərini və təsirini möhkəmləndə bildikdə köçəri feodallar arasında əvvəlki birlik yox idi. Köçəri feodallar şahzadələrin və görkəmli əmirlərin başçılıq etdikləri qruplarda birləşir və bir-biri ilə mübarizə aparırdılar. Bu mübarizə zaman keçdikcə öz gizli formasını itirib açıq şəkil alırdı. Hülakülər taxt-tacının nəslən verilməsi prinsipinə sadıq qalmaq bəhanəsi ilə gedən feodal ara mübarizələrində yüksək ixtiyar sahibi olan köçəri feodalların və əmirlərin böyük rolu var idi. İri feodallar və əmirlər vəliəhdçilik prinsipini əsas tutaraq daim bir-biri ilə çəkişir, çox hallarda qanlı vuruşmalar aparırdılar. Bu mübarizənin əsas səbəbi - torpaqların əyanların əlində toplanması, həmin torpaqlardan gələn gəlirlər və həmçinin əhalinin amansız istismarı nəticəsində əldə olunan mədaxil hesabına iri feodalların iqtisadi və siyasi qüdrətinin artması olmuşdur. Qazan xanın (1295-1304) islahatına kimi yerli əyanların torpaqları daima, həm də, geniş miqdarda zəbt edilərək köçəri feodallar arasında bölünürdü. Qazan xanın dövründə monqol əmirlərinə böyük torpaq sahələri iqta olaraq verilirdi. Bu torpaqlara təhkim edilmiş kəndlilərin amansız istismarı bir tərəfdən təsərrüfatın dağılmasına, işçi qüvvəsinin pərakəndə hala düşməsinə, dövlətin ümumi gəlirlərinin azalmasına, digər tərəfdən isə ayrı-ayrı feodalların həddən artıq varlanaraq güclü qüvvə kəsb etməsinə və beləliklə də, dövlətin tənəzzülünə səbəb olurdu. Köçəri feodalların getdikcə güclənməsi nəticəsində Elxanilərin onlara inamı qalmamışdı və belə feodallara arxalanmağa cəhd etmirdilər. Buna görə də Qazan xan güclü mərkəzi hakimiyyəti mühafizə etmək məqsədilə müəyyən islahat keçirir. Lakin onun islahatı Hülakülər imperiyasının məhvini aradan qaldıra bilmədi və yalnız dövlətin süqutunu bir müddət gecikdirdi (3). Müxtəlif feodal qrupları yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək öz mövqeyini və siyasi qüdrətini yüksəltməyə, iqtisadi cəhətdən qüvvətlənərək Hülakülər dövlətinin təsirindən mümkün olduqca daha çox uzaqlaşmağa can atırdılar. Bütün bunlar Hülakülər dövlətinin zəifləməsinə, iqtisadi, və siyasi cəhətdən tənəzzül etməsinə səbəb olurdu. İranın Kembric tarixi Əbu Səidin hakimiyyətindən başlayaraq Hülakülər dövlətinin iqtisadi və siyasi tənəzzül dövrü keçirdiyini qeyd

edərək yazır: «Köçəri aristokratiya arasında gedən müharibələr və daimi düşmənçilik Elxanilər dövlətinin əsasını daha da sarsıdır, onun siyasi birliyini qırır, ölkənin iqtisadiyyatına, çox hallarda isə əhalinin maddi vəziyyətinə mənfi təsir göstərirdi. Bu mübarizə son nəticədə Hülakülər dövlətinin süqutunun və hakimiyyətin əmirlərin – köçəri qəbilələrin başçılarının əlinə keçməsinin əsas səbəblərindən biri oldu».(4) Müxtəlif vilayətlərin «iqtisadi, etnik və mədəni cəhətdən əlaqəsizliyi, əmtəə istehsalının rolunun azalması və natural təsərrüfat ənənəsinin üstün mövqe tutması, feodal pərakəndəliyinin inkişafı və bununla əlaqədar olaraq, Elxanilərin mərkəzi hakimiyyətinin zəifləməsi – bütün bunlar birlikdə Hülakülər dövlətinin tənəzzülünü hazırlayırdı».(5)

Elxanilər dövlətinin tənəzzül etməsinin və süqutunun başqa bir səbəbi də «XIV əsrin I yarısında monqollar tərəfindən əsarətə alınmış xalqların mübarizəsi» idi. XIV əsrin 30-cu illərində Xorasanda başlanmış Serbedarlar hərəkatının Elxanilər dövlətinin başqa ərazilərində gedən azadlıq mübarizəsinə böyük təsiri olmuşdur. İ.P.Petruşevski bu barədə yazır ki, serbedarların Xorasan üsyanı XIV əsrdə Orta Şərq ölkələrində gedən xalq azadlıq hərəkatı silsiləsində öz miqyasına görə ən geniş və tarixi cəhətdən daha çox əhəmiyyət kəsb edən hərəkat olmuşdur.(6) Şübhəsiz ki, həmin üsyan ictimai tərkibi və siyasi məqsədi etibarilə özünə bənzər başqa xalq azadlıq hərəkatlarına təsir etmişdir. Biz dövrün ilk mənbələrinin verdiyi məlumatı izlədikdə Elxanilər dövlətinin daxili və xarici vəziyyətinin getdikcə gərginləşdiyinin, dövlətin zaman getdikcə daha çox tənəzzül etdiyinin və nəhayət, XIV əsrin 30-cu illərinin sonlarında öz vahidliyini itirərək müxtəlif hissələrə parçalandığının şahidi oluruq. Bundan sonra Elxanilər imperiyasının bir hissəsində - Azərbaycanda və ona qonşu olan bəzi yerlərdə həmin dövlət davam etmiş, qalan ərazidə isə süquta uğramışdır. Azərbaycanda Elxanilər dövlətinin süqutu 1357-ci ildə baş vermişdir. Sultan Məhəmməd Xudabəndə 1316-cı ildə öldükdən sonra onun yerini oğlu Əbu Səid (1316-1335) tutur. O, Hülakülər taxtına çıxarkən 12 yaşında idi. Dövlət işlərinin idarəsi Xudabəndənin vəsiyyətinə görə Suldusilərdən (Sulduzilər) olan baş sərkərdə əmir Çobana tapşırılmışdı. Həmdullah Qəzvininin göstərdiyinə görə(7), bu iş Sultan Əbu Səidin bir əlindən tutub Elxanilər taxtına oturdan əmir Sevincə əvvəlcədən məlum idi. O, bir tərəfdən Sultan Əbu Səidi taxta oturtmuş, digər tərəfdən Xorasanda iğtişasın baş qaldırması üçün şərait yaratmışdı. Bu hadisə artıq Elxanilər dövlətində mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyini, dövlətin daxilən sarsıldığını və siyasi tənəzzülün başladığını bildirirdi. Sultan Əbu Səidin hakimiyyətinin ilk günlərindən Hülakülər dövlətinin ayrı-ayrı yerlərində yeni-yeni iğtişaşlar baş verir və getdikcə güclənirdi. İranın Kembric tarixində qeyd olunan kimi, bu dövrdə bir sıra feodallar və şahzadələr iqtisadi cəhətdən mövqelərini o qədər möhkəmləndirmişdilər ki, artıq mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəmirdilər (8). Əbu Səidin azyaşlı olmasından istifadə edən feodallar müxtəlif vilayətlərdə iğtişaşlar törədir və müəyyən sahədə daha müstəqil hərəkət edirdilər. Elxanilər dövləti qonşu dövlətlərin hücumlarına da məruz qalırdı. Əbu Səid Misir məmlukları, Mavəraünnəhr şahzadələri və Qızıl Orda xanları ilə mübarizə aparmalı olurdu. Burada əsas məqsəd onların keçmişdə olduğu kimi, təbii-coğrafi və strateji cəhətdən əlverişli şəraitə malik Azərbaycan, Xorasan və İraqi-ərəbi zəbt etmək niyyətləri olmuşdur. (9). Mövcud vəziyyətin nizamlanmasında, Elxanilər dövlətini feodal ara müharibələrindən və xarici hücumlardan mühafizə etməkdə əmir Çobanın böyük rolu olmuşdur. O, dövlətin idarəsində mütləq hakim kimi hərəkət edirdi. Vəzirlik mövqeyi üstündə yüksək dərəcəli dövlət məmurları arasında daim mübarizə getmiş və Hülakülər dövlətinin zəiflədiyi dövrdə bu mübarizə daha da kəskinləşmişdir. Vəzirlər arasındakı çəkişmələrdən istifadə edən feodallar onlardan birinin tərəfini saxlamaqla digərinin məhvini səy göstərir və bununla da dövlət idarəsində daha yaxşı vəzifə tutmağa, şəxsi əmlakını artırmağa çalışırdılar. Elə bu za-

man ölkə qonşu dövlətlər tərəfindən xarici hücumlara da məruz qalır. Qızıl Orda xanı Özbək Dərbənd istiqamətindən, Misir və Şam qoşunları isə Diyarbəkr tərəfdən Elxanilər dövlətinə hücum edirlər. Elxanilər dövlətində eyni zamanda baş vermiş bu üç təhlükə arasında Özbək xanın yürüşü daha qorxulu idi. Odur ki, Elxanilər dövlətinin əsas qüvvələri Azərbaycana göndərilir.(10) Baş sərkərdə əmir Çoban Xorasan qiyamını yatırmaq üçün oraya yürüş etmək istəyirdi. Lakin o, şimalda vəziyyətin daha qorxulu olduğunu nəzərə alıb Xorasana səfərini təxirə salır və Kür çayının sahilinə gedir. Özbək xan geri çəkilməyə məcbur olur. Onun məğlub edilməsində əmir Çobanın böyük rolu olmuşdur. Sultan Əbu Səid Özbək xan üzərində qələbə çaldıqdan sonra ölkədə bəzi dəyişikliklər edir. O, ilk növbədə şimal sərhədlərini müdafiə edən əmirlərin çoxunu düşmən qarşısında acizlik etdikləri, düşməne müqavimət göstərmədən geri çəkildikləri və beləliklə də, Özbək xanın maneəsiz olaraq Kür çayının sahillərinə qədər gəlməsinə imkan yaratdıqları üçün vəzifədən azad edir və onların yerinə başqalarını təyin edir.(11) Əbu Səid hökumətinin Özbək xan üzərində qələbəsinə və Xorasan qiyamının yatırılmasına baxmayaraq ölkə daxilində gedən feodal ara çəkişmələri gündən-günə güclənirdi. Əmirlər artıq əmir Çobanın özünə qarşı mübarizəyə qalxırlar. Onlar daha müstəqil olmağa səy göstərir və başa düşürdülər ki, bu məqsədə çatmaq üçün əmir Çobanı məhv etməkdən başqa yol yoxdur.

Çox keçmədən Elxanilər dövlətinin başqa ərazisində - Rum vilayətində də yeni padşah elan olunur. 1322-ci illər Rum hakimi Teymurtaş Çoban oğlu hakimiyyət uğrunda mübarizəsini dini pərdə ilə örtərək özünü «Mehdiyi axır əzzaman» adlandıraraq mərkəzi hakimiyyətə qarşı çıxır. O öz adına sikkə vurdurur və xütbə oxutdurur. Teymurtaş Misir və Şam ilə də əlaqə yarada bilir. Əmir Çoban Sultan Əbu Səidin razılığı ilə Ruma gedir, üsyanın iştirakçılarından bir neçəsini öldürür, oğlu Teymurtaş isə əl-qolu bağlı halda sultanın sərəncamına gətirir. Sultan Əbu Səid Teymurtaş atasına bağışlayır və yenidən Ruma hakim təyin edir. Teymurtaş üsyanı zamanı da biz Sultan Əbu Səidin sağlığında başqasının (Teymurtaşın özünün) padşah elan olunduğunu şahidi oluruq. Bu ixtişaşların yatırılmasına baxmayaraq, Elxanilər dövlətinin daxili vəziyyəti son dərəcə gərgin halda qalırdı. Elxanilər dövləti ilə Qızıl Orda xanları arasında gedən müharibələr də Əbu Səid səltənətinin süqutunu yaxınlaşdırırdı. Uzun müddət davam edən bu müharibələr ölkənin iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir, xalq kütlələrinin maddi vəziyyətini daha da ağırlaşdırırdı. Qızıl Orda xanlarına qarşı aparılan mübarizədə Sultan Əbu Səidin baş sərkərdəsi əmir Çoban mühüm rol oynayırdı. O, 1318-ci ildə Azərbaycanda Özbək xanın qarətçilik etdiyini unutmadığından ondan qisas almağa çalışır. Bu məqsədlə əmir Çoban iki dəfə şimala yürüş təşkil edir. O, ilk dəfə 1319-cu ildə ordu toplayıb Şirvana gedir, orada ordunu iki yerə bölür, bir hissəsini Dərbənd yolu ilə Terek çayı sahillərinə yola salır, özü isə oğlanları ilə birlikdə Gürcüstan istiqamətindən şimala irəliləyir.(12) Hülakü qoşununun yaxınlaşdığını eşidən Özbək xan geri çəkilir. Əmir Çoban qoşun ilə birlikdə bir müddət orada qalır və geri qayıdır. Əmir Çobanın Qızıl Orda dövlətinə ikinci yürüşü 1325-ci ildə olur. Bacarıqlı sərkərdə bu məqsədlə Misir məmlukları ilə ittifaq bağlayır və Qızıl Orda üzərinə hücum edərək qələbə ilə geri qayıdır.(13)

Qeyd edildiyi kimi, əmir Çobanın Elxanilər dövlətinin idarəsində böyük rolu olmuşdur. Sultan Əbu Səidin hakimiyyətinin ilk illərində dövlətin idarəsi tamamilə onun əlində cəmlənmişdi. Lakin göstərmək lazımdır ki, mənbələrdə əmir Çobana verilən qiymət birtərəflidir. Belə ki, orta əsr tarixçiləri əmir Çobanı tərif edərkən onun əsas məqsədini – şəxsi əmlakını və dövlət idarəsində özünün və oğlanlarının tutduqları yüksək mövqeyi mühafizə etmək niyyətini açıb göstərməmişdir. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl-əhərinin yazdığına görə, əmir Çoban «Hülakü taxtacına qılinc qaldırmamaq» və ona sadıq qalmaq haqqında əhd-peyman vermişdir(14).

Dövlətin bütün idarə işlərini ələ keçirən mütləq hakim əmir Çoban əslində Elxanilər səltənətinin sahibi, dövlətin faktiki hökmdarı idi. Sultan Əbu Səid yalnız siyasi cəhətdən deyil, iqtisadi cəhətdən də əmir Çobandan və onun tərəfdarlarından asılı idi. Artıq iyirmi yaşlarında olan Sultan Əbu Səid mövcud vəziyyətlə razılaşa bilmirdi, Çoban və övladlarının çatmış olduqları səviyyə ona qorxulu görünürdü. Sultan Əbu Səid ilə Çobanilər arasındakı münasibətlər gərginləşirdi. Bu işdə vəzir Sayenin rolu az olmamışdır. (15) Bunu hiss edən əmir Çoban vəzir Sayeni özü ilə Xorasana aparıb öldürür və onun yerinə öz oğlu Dəməşq Xacəni təyin edir. Vəzarət sahibi olan Dəməşq Xacənin davranışı Sultan Əbu Səidi son və qəti tədbirlər görməyə vadar edir. O, 1328-ci ildə əmir Çobanı öldürür, övladlarını pərakəndə salır, əmlakını isə qərar edir. Əmir Çobanın Elxanilər dövlətindəki fəaliyyətinə ümumi nəzər yetirdikdə belə nəticəyə gəlmək olur ki, əslində o Elxanilər dövlətini və xüsusilə Sultan əbu Səidi mühafizə etməklə Çobanilərin dövlət idarəsindəki mövqelərini, digər feodal qrupları üzərində hökmranlıqlarını müdafiə edirdi. Mənbələrdə Əbu Səidin «ata» və «ağa» çağırıldığı, tayı-bərabəri olmayan, ölkənin və rəiyyətin işində həmişə haqqa və ədalətə riayət edən, sultan ilə münasibətlərdə ədəb gözləyən, mərdlikdə və cəmərdlikdə yeganə, dünyanın fəthi, cahan ordusunun nigahbanı, İslam əhlinin Rüstəm ürəkli pasibanı və s. kimi təriflənən baş noyon əmir Çoban ömrünün sonuna qədər Elxanilər dövlətinə əks çıxmaməqlə və Hülakülər səltənətini feodal ara müharibələrindən, xarici təhlükələrdən mühafizə etməklə ilk növbədə öz şəxsi mənafeyini güdmüşdür. Mənbələrdə Sultan Əbu Səidin əmir Çobanı öldürməsindən heyfəsilənərək «əfsus olsun Çoban ağaya ki, yaxşı adam idi» dediyi və onun dəfn mərasiminə 4000 dinar xərc çəkdiyi qeyd edilir (16). Bu hal Çobaniləri pərakəndə saldıqdan sonra hakimiyyətdə müstəqilləşən Əbu Səidin siyasi manevrindən başqa bir şey deyildi. Çobani feodallarını dövlət idarəsindən uzaqlaşdırdıqdan sonra Sultan Əbu Səid nisbətən müstəqil hərəkət etməyə başladı. O, dövlətin idarəsini öz əlinə aldı, yüksək rütbəli məmurları dəyişdirdi və daxili düşmənlərə qarşı ciddi mübarizəyə girişdi. Lakin bu da Sultan əbu Səidə ölkənin daxili vəziyyətini bütünlüklə nizama salmağa köməklik etmədi. Sultan Əbu Səidin dövründə Elxanilər dövlətində mərkəzi hakimiyyətə qarşı mübarizə kəsilmirdi. Feodal qrupları arasında gedən mübarizə gündən-günə daha da güclənirdi. (17) Mərkəzi hakimiyyəti möhkəmlətmək üçün Əbu Səidin həyata keçirdiyi hər bir tədbir nüfuzlu əmirlərin güclü müqavimətinə rast gəlirdi. Bu əmirlər o qədər qüvvətlənmişdilər ki, artıq mərkəzi hakimiyyətlə hesablaşmırdılar, onların mənafeyinə toxunacaq kiçik bir şey münaqişələrə və ixtişaşlara səbəb olurdu. Elxanilər dövlətində gedən feodal ara mübarizələri 1334-cü ildə yenidən gücləndi. Hülakülər dövlətinin xarici vəziyyətində də gərginlik davam etməkdə idi. Azərbaycan ərazisini ələ keçirmək üçün uzun illərdən bəri mübarizə aparan Qızıl Orda xanı Özbək 1335-ci ilin ortalarında da cənuba tərəf yürüş təşkil edir. Sultan Əbu Səid Bağdad və Diyarbəkr qoşununu Arrana göndərir. Ordu hissələri Ağsu ərazisində məskən salırlar. Az sonra Əbu Səid özü də oraya gedir. Lakin o da feodal ara çəkişmələrinin qurbanı olur və öz arvadı Bağdad xatun tərəfindən zəhərlənərək öldürülür. Əbu Səidin ölümü ölkənin daxili və xarici vəziyyətinin son dərəcədə gərginləşməsinə səbəb oldu. Dövlətin daxilində gedən feodal ara müharibələri açıq şəkil aldı və genişləndi. (18) Həmdullah Mustovfi Qəzvini yazır ki, Hülakü nəslindən heç kəs qalmadığı üçün ölkədə çoxdan gözlənilən fitnə baş qaldırmışdı, dövlət əyanlarının hər birinin bir iddiası var idi. Hər kəs öz nümayəndəsini səltənət sahibi etməyə cəhd göstərirdi. (19). Daxili ixtişaş və çaxnaşmanın gücləndiyi dövrdə hakimiyyətə keçən Arpa xan ilə ilk günlərdən özünə dayaq axtarmağa başladı. O, Sultan Məhəmməd Xudabəndənin və Əbu Səidin yarlıqlarına əhəmiyyət vermədi, həbsə alınmış əmirləri azad etdi və beləliklə də, Sultan Əbu Səidin hakimiyyətindən narazı qalan əmirlərin simasında özünə inamlı qüvvələr təşkil etmək istədi. Arpa xan dövlətin daxilində «hakimiyyətin nəslən veril-

məsi» üzərində gedən mübarizənin gücləndiyini və gec-tez onun özünə qarşı ixtişaşlar qalxacağını bilirdi. O, bunun qarşısını əvvəlcədən almağa cəhd göstərir və şübhələndiyi hər bir əmiri, vilayət hakimini tezliklə məhv edirdi. Lakin Arpa xan Hülakülər dövlətinin bütün vilayətlərini öz təsiri altına ala bilmədi. Az sonra Arpa xan da tutularaq öldürüldü. Əmir Əli Padişah Ucana gəldi və Hülakü xanın nəslindən olan Musa xanı padşah elan etdi. Musa xanın hakimiyyət dövrü də uzun sürmədi. O, cəmi bir neçə ay hakimiyyət başında oldu. Musa xanın hakimiyyətdə yalnız adı var idi. Dövlətin bütün işləri əmir Əli Padişahın əlində cəmlənmişdi. O, dövlət işlərinə heç kimin qarışmasına yol vermirdi. Buna görə də əmirilər ona nifrət edirdilər. İlk günlərdən ölkənin müxtəlif yerlərində narazılıq baş verirdi. Çox keçmədən Diyarbəkrdə əmir Hacı Toğay Oyrat qəbiləsinə və əmir Əli Padişaha qarşı çıxır. 1337-ci ilin iyun ayında Marağa vilayətində əmir Şeyx Həsən ilə xorasanlılar və onlarla ittifaq bağlamış Musa xan arasında vuruşma olur. Şeyx Həsən qalib gəlir, Musa xan isə öldürülür Şeyx Həsən İlkaninin nisbətən müstəqil hərəkət etməsinə imkan yaranır. O, Azərbaycan və İraqı öz təsirinə keçirir. Bu zaman Xorasan əmirləri ittifaq bağlayaraq Toğa Teymur xanı güclə (ikinci dəfə) padşah elan edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sultan Əbu Səidin ölümündən sonra şiddətlənən daxili mübarizə Məhəmməd xanın hakimiyyəti dövründə yeni forma aldı.(20) Əgər Arpa xana və Musa xana qarşı mübarizədə biz iri feodalların bütünlüklə Hülakülər dövlətinin ərazisini öz təsirinə keçirmək, ümumi Hülakülər dövlətinin taxt-tacına öz nümayəndəsini çıxarmaq məqsədi güddüyünü görürüksə, Məhəmməd xanın dövründə feodalların ayrı-ayrı vilayətlərdə müstəqilləşib bu ərazidə Hülakü xanın digər nümayəndəsini padşah elan etməklə ümumi Hülakülər dövlətinin təsirindən tamamilə çıxmaq uğrunda mübarizə apardıqlarının şahidi oluruq. Odur ki, Əbu Səidin ölümündən sonra Elxanilər dövlətində baş vermiş feodal ara müharibələrini iki mərhələyə bölmək olar. Biz Elxanilər dövlətinin tənəzzülə uğradığı, feodal ara müharibələrinin şiddətləndiyi III dövrə daxil olan XIV əsrin 30-cu illərində baş vermiş daxili mübarizəni iki mərhələyə bölürük

I. 1335 - iyun 1337-ci il. Bu dövrdə feodal qrupları Hülakü nümayəndələrini padşah elan edib mərkəzi dövlətə qarşı çıxır və ümumi Hülakü səltənətini ələ almağa cəhd göstərirdilər.

II. II. İyun 1337-1340-cı il. Bu dövrdə isə feodal qrupları Elxanilər dövlətinin ayrı-ayrı vilayətlərində Hülakü nümayəndələrini padşah elan edib öz ixtiyarında olan ərazidə müstəqilləşməyə cəhd göstərirdilər. Bu, ilk növbədə vilayət hakimlərinin Hülakülər dövlətinin səltənətini tam şəkildə ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparmaq iqtidarında olmayıb, çıxış yolunu öz ixtiyarında olan ərazidə müstəqilləşməkdə görmələrindən irəli gəlirdi.

Nəticədə Hülakülər dövləti ərazisində iki və daha çox padşahlılıq meydana çıxdı və sonralar da bu ərazidə qoşapadşahlılıq davam etdi. Maraqlıdır ki, qoşapadşahlılıq dövründə də hər bir feodal qrupu səltənət uğrunda mübarizəsini yenə də Hülakü dövlətini «müdafiə etmək» bayrağı altında aparırdı. Bu hal Toğa Teymur xanın padşah elan olunması prosesində daha aydın nəzərə çarpır. Çobani Şeyx Həsən ilə İlkan Şeyx Həsən arasında bağlanmış 1338-ci il sülhündən sonra Hülakülər dövlətinin ərazisi müxtəlif feodal qrupları arasında aşağıdakı şəkildə bölünmüşdü: Azərbaycan və Arran — Satibəy xatun və Çobanilərdə; Kiçik Asiyanın bəzi yerləri və Sultaniyyə — Şeyx Həsən İlkanidə; Diyarbəkr — əmir Hacı Toğayda; Bağdad (İraqi-ərəb) — Qaracəridə və Oyrat qəbiləsinin başçısı əmir Hafizdə; Rum ölkəsinin bəzi yerləri — əmir Ərtinada və Məlik əşrəf Çobanidə; Kürdüstan və Xuzistan — əmir Əkrəncin oğlanlarında və Mahmud İsan Qutluqda idi(1.6h) Bu dövrdə Xorasanda Toğa Teymur xan hökmranlıq edirdi. Göründüyü kimi, Hülakülər imperiyası tamamilə parçalanmışdı. Hər bir vilayət hakimi özünün mənafeyinə uyğun gələn şəxsi padşah elan edir və onun adından istifadə edə-

rək səltənət uğrundakı mübarizəsini qanuniləşdirirdi. Mövcud feodal qrupları arasında Şeyx Həsən Çobani, Şeyx Həsən İlkanı və Xorasan feodalları daha qüvvətli idilər, əmir Şeyx Həsən İlkanı Çobani feodalları ilə bağlanmış sülhə inanmadığı üçün Xorasan hakimi Toğa Teymur xanı padşah elan edir. Onun əsas məqsədi Xorasan ordusunun köməyi ilə Şeyx Həsən Çobani üzərində qələbə çalmaq idi. Şeyx Həsən Çobani də Şeyx Həsən İlkanının Toğa Teymur xan ilə əlaqələrindən qorxurdu.⁽²¹⁾ Odur ki, o, bu ittifaqı pozmağa çalışır və istədiyinə nail olur. Nəticədə Şeyx Həsən İlkanı Toğa Teymur xanı hakimiyyətdən məhrum edib əvəzinə Keyxatu xanın nəslindən olan Cahan Teymur xanı padşah elan edir və Bağdada gedir. İri feodallar arasında səltənət uğrunda gedən müharibələr müxtəlif vilayətlərin vaxtaşırı əldən-ələ keçməsinə, bir feodalın ixtiyarından çıxıb başqa feodalın nüfuz dairəsinə düşməsinə səbəb olurdu. Şeyx Həsən İlkanı ilə Toğa Teymur xanın ittifaqı pozulduqdan sonra Hülakülər dövlətinin ərazisi yeni tərzdə bölünür 1338-ci ildə bağlanmış sülhdən sonra ölkədə mövcud olmuş ərazi bölgüsü ilə bu bölgünü müqayisə etdikdə qısa müddətdə Elxanilər dövlətinin ərazisində mühüm hadisələr baş verdiyi və böyük dəyişikliklərlə nəticələndiyini göstərə bilərik. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, sülh danışıqlarından sonra keçən dövrdə Şeyx Həsən Çobani daha fəal mübarizə aparmış və İbn Bəttutənin göstərdiyi kimi, bir sıra vilayətləri, o cümlədən, Sultaniyyə, Həmədan, Qum, Kaşan, Rey, Vərəmin, Gərğan və Kərəc vilayətlərini öz təsirinə ala bilmişdir. Onun belə müvəffəqiyyət qazanmasına Şeyx Həsən İlkanı ilə Toğa Teymur xan arasındakı ittifaqın pozulmasının böyük müsbət təsiri olmuşdur. Yəqin ki, Şeyx Həsən Çobani öz rəqiblərinin (Şeyx Həsən İlkanının və Toğa Teymur xanın) ittifaqını pozduqdan sonra Sultaniyyəyə yürüş etmiş, oranı tutmuş, sonra isə digər vilayətləri ələ keçirmişdir. Əmir Şeyx Həsən İlkanı isə Cahan Teymur padşah elan etdikdən sonra Sultaniyyədən əl çəkməli olmuş və Bağdada gedərək orada möhkəmlənmişdir. Toğa Teymur xan Xorasanda möhkəmlənə bilməmişdir. İbn Bəttutnin verdiyi ərazi bölgüsündə Xorasan vilayətinin iki hissəyə bölündüyü göstərilir. Vilayətin bir qisminə Toğa Teymur xan, digər hissəsinə isə əmir Hüseyn Bin Əmir Qiyasəddin hökmranlıq edirdi. Bu hal Xorasan əmirləri arasında parçalanma baş verdiyini bildirir. Beləliklə, bu dövrdə K. Marksın göstərdiyi kimi, «əmirlər arasında gedən və həmçinin, ali hakimlərə qarşı aparılan müharibələr nəticəsində sülalələrdən biri məhv oldu».⁽²²⁾

Hülakülər dövlətinin ərazisi hakimiyyəti ələ keçirməyə çalışan beş əsas və bir sıra xırda feodal qrupunun mübarizəsi nəticəsində müxtəlif hissələrə bölündü. Azərbaycan və qonşu vilayətlərdə Çobani feodallarına arxalanan Satibəy xatun padşah idi. Təbriz şəhəri bu dövlətin paytaxtı idi. Göstərmək lazımdır ki, artıq Hülakülər imperiyası vahid dövlət şəklini itirmiş və əmirlərin asılılığında olan bir sıra nisbətən iri və xırda dövlətlərə parçalanmışdı. İri feodallar səltənət uğrundakı mübarizələrinin birinci mərhələsini başa çatdırmış və hər biri müəyyən bir ərazini öz nüfuz dairəsinə almışdı. Mübarizənin növbəti mərhələsində iri feodallar, ilk növbədə, padşah elan etdikləri şəxsləri hakimiyyətdən kənar edib tam müstəqillik əldə etməyə çalışırdılar. Padşah elan olunmuş Satibəy xatunun, istərsə də, Cahan Teymurun səltənətdə yalnız adları var idi. Ölkənin daxili və xarici işlərində baş əmirlər – əmir Şeyx Həsən Çobani və Əmir Həsən İlkanı əsas ixtiyar sahibi idilər. İranın Kembric tarixi kitabında göstərilir ki, əmirlər padşah elan etdikləri namizədlər üzərində tam ixtiyara malik idilər. Onlar istədikləri vaxt öz nümayəndələrini başqa bir nəfər ilə dəyişdirə bilərdilər. Yaxud belə namizədlərin mövcudluğuna heç bir ehtiyac qalmadığını hiss etdikdə asanlıqla onları hakimiyyətdən kənar edib müstəqilləşirdilər. Əmir Şeyx Həsən Çobani də belə hərəkət etdi. O, Satibəy xatunu hakimiyyətdə saxlamaq mümkün olmayacağını hiss edib onu Süleyman xan ilə əvəz etdi. Əmir Şeyx Həsən İlkanıya daha ciddi addım atmaq müyəssər oldu. O, Cahan Teymur xanın səltənət varisi kimi mühafizə olunmasına heç bir lüzum qalmadığını görüb 1341-ci ilin əvvəllərində onu taxt-

tacdan məhrum etdi, müstəqilləşdi və Cəlairilər dövlətinin əsasını qoydu. Bununla da Şeyx Həsən İlkaninin təsir dairəsindəki ərazidə - İraqi-ərəbdə Hülakülər dövlətinin varlığı ləğv olundu və bu dövlət süqut etdi. Onun əvəzinə Şeyx Həsən İlkaninin başçılığı ilə Cəlairilər dövləti fəaliyyətə başladı.(23) Beləliklə, 1340-cı illərdə monqolların arzu etdikləri «Qərbi Asiyanın siyasi birliyi» ideyası alt-üst oldu. Elxanilər dövlətinin ərazisi parçalandı və böyük bir hissəsi tamamilə Hülakü xanlarının nüfuz dairəsindən çıxdı. Bu ərazinin digər bir hissəsində - Azərbaycanda və qonşu vilayətlərdə Hülakülər dövləti hələ fəaliyyət göstərirdi.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Али-заде А.А.Социально экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.Баку,1956, с.39
- 2.Peter Jackson. The Cambridge History of Iran, volume 5-6.Cambridge University Press, 1986, p.15
- 3.Пигулевская Н.В.,Якубовский А.Ю.,Петрушевский И.П., История Ирана с древнейших времен до конца XIX век. Л.1958,с.84
4. The Cambridge History, p.25
- 5.Yenя oradan
6. Петрушевский И.П. Ислам в Иране. Л.,1966,с.178
- 7.Газвини цит. по Э.Исмаилов «Очерки истории Азербайджана», М.,2010, с.72
- 8.Cambridge History p.29
- 9.Yenə oradan
- 10.Piriev V. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə.Bakı, 2003,с.157
- 11.Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. - Bakı, 1996 (prof. S. Əliyarlının redaktəsi ilə). s.142
- 12.Bakıxanov A. Güllüstani-İrəm. - Bakı, 2000, s.65
- 13.Yenə oradan
14. ал-Ахари История шейха Увейса.Б.,1984, с.43
15. Пириев В. Место Чобанидов в политической истории Азербайджана. Изд.АН АР Б.,172,№1,с.52-55
16. Там же
17. Там же
18. Рашидаддин Ф. Джами-и-таварих.,М.1951.с.62
19. Али-заде А. указ.соч. с.265
- 20.Cambridge History ... p.32
- 21.Ibid
- 22.Marks K.ASE,1978, 2.с., s.356
- 23.Cambridge History.p.34

С.Ф.АБДУЛЛАЕВА

Докторант института истории им.А.Бакыханова АМЭА

УПАДОК И РАСПАД ГОСУДАРСТВА ХУЛАГУИДОВ (НА ОСНОВЕ КЕМБРИДЖСКОЙ ИСТОРИИ ИРАНА)

В статье на основе Кембриджской истории Ирана рассмотрены внутренние противоречия, имевшие местов государстве Хулагуидов накануне его распада. Проанали-

зирована политическая ситуация, основные этапы борьбы за власть между отдельными феодальными кланами, а также процесс феодальной раздробленности, приведший к упадку государства Хулагуидов.

Кроме того автор сумел показать основные причины и последствия этого процесса.

S.F. ABDULLAYEVA

Institute of History of the Academy of science of AR

**DESINTEGRATION AND DECLINE OF THE STATE HULAGUIDS
OF CAMBRIDGE HISTORY OF IRAN.**

Article based on the Cambridge history of Iran studied the internal contradiction that existed in the state Hulaguids eve of its collapse, an analysis of the political situations, the main stages of the struggle for power between feudal clans and feudal fragmentation processes than led to the decline of the state. Furthermore the author was able to show the main causes and consequences of this process.

Rəyçilər: t.e.d. N. Axundova, t.e.d.A.C.İsgəndərov

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun "Azərbaycanın orta əsrlər tarixi" şöbəsinin 27.10.2012-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№08).